

LES RUTES DE L'EXILI

2 I 3 D'ABRIL DE 2011

"Exili: pena que consisteix a fer sortir algú de la seva pàtria amb prohibició d'entrar-hi.

Fig. Obligació de viure fora d'un lloc, lluny d'una persona, que hom enyora"

Pompeu Fabra

SORTIDA 2 i 3 D'ABRIL DE 2011

ELS CAMPS FRANCESOS

*Vaig néixer entre veles i vents
vaig créixer sobre blaves i verdes onades
he navegat per mars diferents i he conegut altres contrades.*

*En la mar he estat un home valent
Les torbonades he mirat sempre cara a cara
Tant si eren de llevant, de migjorn o ponent
M'hi he encarat amb la ment clara.*

*He sentit les brises marines acarasant-me el rostre
En les moltes vivències d'aquest mar,
D'aquest mar tan antic i tan nostre.*

*Ara que sento que formo part del passat
Sento enyor, més que no recança
Per tot el que a poc a poc he deixat.*

*Des d'aquesta platja, bressol de ma infantesa
Miro enrere vers aquells anys passats.*

*Quan encara anava en plena joventut
Junt a l'allau de vençuts i derrotats.*

*Les forces del mal envaïen la societat
Que sotragada i perversa se n'anava a la deriva
Anys de malastruga, de fam i de misèria
Mentre el menyspreu anava desfent la vida.*

*Rodejada de filferres, de gendarmes i soldats
Més enllà de la muntanya catalana.*

*Us parlo d'una platja que ara i adés
Em resta fixada a la memòria
Sapigueu que ara us parlo de la platja d'Argelers.*

Marcel·lí Garriga (1998)

- PRESENTACIÓ
- ITINERARI
- **DISSABTE, 2 d'abril**

PER LLEGIR MENTRE FEM RUTA

- **PRIMERA PARADA**

MUSEU MEMORIAL DE L'EXILI (MUME).

- **SEGONA PARADA**

PRADA DEL CONFLENT: SOTA LA PETJA DE PAU CASALS I POMPEU FABRA

- **DIUMENGE 3 d'abril**

- **PRIMERA PARADA**

LA MATERNITAT D'ELNA

- **SEGONA PARADA**

CAMP DE REFUGIATS/CONCENTRACIÓ

- **TERCERA PARADA**

COTLLIURE, Tomba d'Antonio Machado

- **DARRERE ATURADA**

MEMORIAL DE L'EXILI, Coll dels Belitres (Memorial Democràtic, 2009)

PRESENTACIÓ

Un dels projectes de l'Institut d'Estudis Penedesencs és la recerca, estudi i difusió de la Història contemporània penedesenca dins el marc de la recuperació de la Memòria històrica dels períodes de la República, Guerra, Dictadura i Transició. Aquest projecte rep el nom de *Tots els noms* i forma part del Memorial Democràtic.

Actualment la pàgina web *totselsnoms* té ja força informació, gràcies a la documentació, testimonis de persones i informacions que s'han anat recollint.

A part de la feina que s'està fent, hem cregut adient de fer una sortida per visualitzar i conèixer directament alguns dels espais de l'exili i per això s'ha programat aquesta sortida.

ITINERARI

DISSABTE, 2 d'abril

PER LLEGIR MENTRE FEM RUTA

El 26 de gener de 1939, Barcelona va caure en mans dels franquistes. L'ocupació de la resta de Catalunya era qüestió de dies.

Caiguda Barcelona, mentre prosseguí l'avenç enemic en tot el front, i l'Exèrcit republicà anava retirant-se ordenadament sense deixar de batre's, el Govern de la República s'instal·là a Figueres [Carles Pi Sunyer, (1986), La guerra 1936-1939, memòries]. Negrín, segueix dient Pi Sunyer, s'adreçà per ràdio des de Girona el 28 de gener i deixà ben clar que la no-intervenció havia tancat la porta a la República i que ara, ja massa tard, s'adonaven del perill que per a França representava la caiguda d'Espanya, llavors França deixà que passés la frontera una gran provisió de material de guerra que tenia embargat. Si s'hagués pogut tenir aquell material dos mesos abans, Catalunya no hauria caigut. Del castell de Figueres, el govern i els diputats de les Corts es traslladaren a l'Agullana. Allí, recorda Pi Sunyer, foren els darrers dies de la República [op cit, pàg 236].

S'iniciava un èxode sense precedents a la nostra història. Era la fugida d'un país sencer, més els milers de refugiats de tots els racons d'Espanya que havien vingut a Catalunya durant els darrers mesos fugint de l'exèrcit franquista.

Mas Perxers

Tots els camins i carreteres que conduïen a França estaven plens de gent. Les vies principals d'accés eren els passos fronterers de Cervera de la Marenda, el Portús, el Coll d'Ares i la Guingueta d'Oix, i tots els camins i corriols de muntanya repartits per tota la ratlla fronterera. Aquells paratges foren testimonis muts d'un drama col·lectiu.

La situació era desoladora. A més la neu feia créixer les dificultats; la manca de menjar, les llargues caminades, el fet d'haver de dormir al ras...feien que centenars de persones morissin pel camí.

Una tia-àvia meva ens contava, mentre ella i el seu marit, alcalde de Sitges i membre de la Fai, fugien cap a l'Estat francès, que una dona duia un nadó embolicat en una flassada i que en una de les aturades per descansar, en obrir el fardo, s'adonà que l'havia perdut pel camí i ella no se n'havia adonat de tant balves que tenia les mans

[AP]

Abans de la caiguda de Barcelona, el govern català, s'havia instal·lat al mas Perxers, al poblet pirinenc de l'Agullana, aquest va ser el darrer indret català on es trobaren Companys, Pompeu Fabra i d'altres intel·lectuals i polítics catalans.

Xavier Benguerel en la seva novel·la *Els Fugitius* escriu:

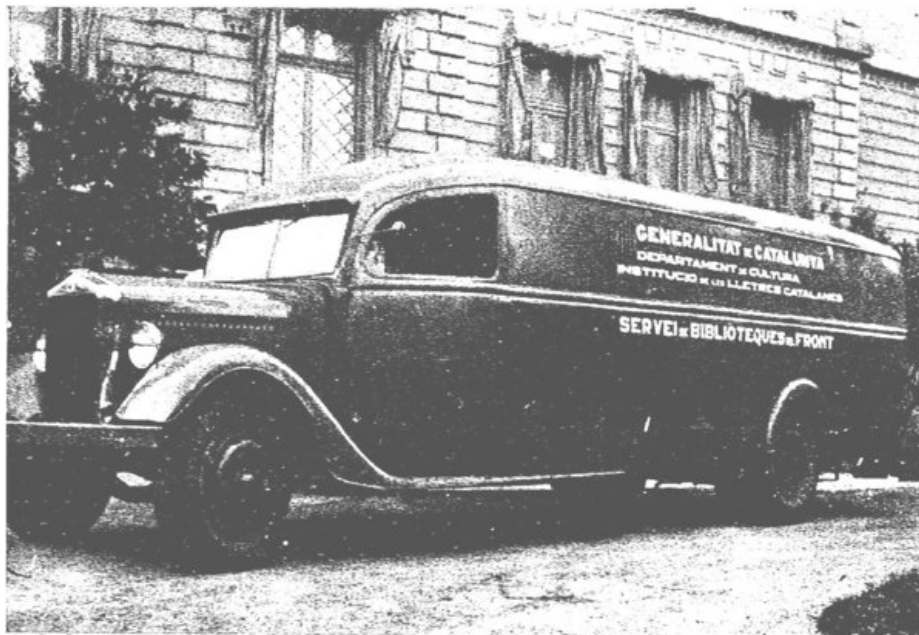
[...] –On som? –Al mas Perxers, d'Agullana –va dir el xofer- Està incautat.

En baixar del bibliobús, de tan viu, el fred m'obligà a protegir-me darrera el tronc d'un pi enorme, fantàstic.

[...] *La casa tenia un aire senyorial de feu de dominar, des del lloc de privilegi, tota la rodalia. (Benguerel, 1990, pàgs 91-92)*

Molts intel·lectuals, escriptors, artistes, ... pogueren marxar tot aprofitant els bibliobús que havia servit fins aleshores de biblioteca mòbil per al front

I segueix narrant [...] – Saps qui ha arribat? –En Companys? –Sí, tenia una cambra reservada, a dalt –em va dir en Dionís Urgell-. Prop d'aquí en un altre mas, hi ha en Negrin, amb dos o tres ministres. En Companys ha ordenat que dones, criatures i vells, surtin avui mateix cap a Perpinyà. Aquí ja no hi ha lloc. Ni menjar. Es fa nosa... També ha arribat el mestre Fabra...

Aquella mateixa tarda, dones, vells i criatures van sortir cap a la Jonquera amb el bibliobús i un cotxe de línia [...] El grup s'organitzà sota la tutela del mestre Fabra [...] Ens va estrènyer la mà. Aleshores t'adonaves que estava profundament emocionat, que feia esforços per contenir les llàgrimes. [...] – Me'n vaig a morir a França – va dir quasi sense veu. Només se'm va ocórrer contestar-li: "Gràcies per tot".

Va ser l'últim de pujar al bibliobús. Anava amb la seva dona i les filles.

[op. cit. pàgs 98-99]

Aquests són uns de tants testimonis del pas cap a l'exili. Un exili que milers de catalans i catalanes van emprendre per fugir de la repressió franquista i que en arribar a l'Estat francès es trobaren moltes portes tancades i l'únic lloc on podien anar era els camps de refugiats.

El dia 27 de gener es va permetre el pas a la població civil i els ferits. En els dies posteriors passaren el gruix dels exiliats: en tres setmanes escasses un total de 465.000 persones van creuar la frontera. Els ministres Sarraut i Rucart del gabinet francès idearen una solució per engolir aquella marea humana. Els camps de refugiats d'Argelers i Sant Cebrià del Rosselló van ser els primers grans contenidors d'aquest flux migratori, el més gran de la història del nostre país.

I el diumenge 5 de febrer sortiren del Mas Perxers, del govern català, el president Companys, Tarradellas, Sbert i Pi i Sunyer i del basc, el president Aguirre, Irujo i Jáuregui. El president de l'Estat espanyol, Manuel Araña, que havia de trobar-se amb el grup per tal de passar junts la frontera, ja havia marxat, deixant-los plantats. Passaren la frontera a peu, muntanya amunt, guiats per un home de la Vajol. I al costat del poble un camp, en el qual formiguejava un grup nombros de gent. De refugiats. Ens aturàrem un moment, mirant. I després tornàrem a baixar pel camí, a poc a poc, sense dir res. [Pi Sunyer, pàg 244].

Abans de creuar simbòlicament la ratlla dels estats, possiblement molts feren el gest que tant magníficament ens ha poetitzat Pere Quart (Joan Oliver) a *Corrandes d'exili*:

Una nit de lluna plena
tramuntàrem la carena,
lentament, sense dir re...
Si la lluna feia el ple
també el féu la nostra pena.

L'estimada m'acompanya
de pell bruna i aire greu
(com una Mare de Déu
que han trobat a la muntanya).

Perquè ens perdoni la guerra,
que l'ensagna, que l'esguerra,
abans de passar la ratlla,
m'ajec i beso la terra
i l'acaronen amb l'espatlla

A Catalunya deixí
el dia de ma partida
mitja vida condormida;
l'altra meitat vingué amb mi
per no deixar-me sens vida

Avui en terres de França
i demà més lluny potser,
no em moriré d'enyorança
ans d'enyorança viuré.

En ma terra del Vallès
tres turons fan una serra,
quatre pins un bosc espès,
cinc quarteres massa terra,
"Com el Vallès no hi ha res".

Que els pins cenneixin la cala,
l'ermita dalt del pujol;
i a la platja un tenderol
que bategui com una ala.

Una esperança desfeta,
una recança infinita.
I una pàtria tan petita
que la somio completa.

Neus Català explica el seu pas el febrer de 1939 amb 180 nens en una entrevista feta per Montserrat Roig. Roig li pregunta com els va rebre el poble de França i la Neus Català respon:

El primer contacte va ser molt dur, perquè portava tots aquells xiquets i molts eren germans i procuràvem, com que eren orfes, que aquests germans no se separessin mai; a una nena molt petiteta, li van sortir uns grans i una infermera, que era una harpia, va dir que era el xarampió i ens la volia prendre. Llavors vaig agafar la nena als braços, els seus germanets al voltant meu, tots els nens fent crits, i me la vaig emportar cap a dins. Però el que era més pesarós era veure com per un costat passàvem les dones i les criatures

i, per l'altre, els soldats de la República que havien estat lluitant durant dos anys amb aquell heroisme, amb aquella valentia i que havien de deixar les armes. Això va ser un cop molt fort per a mi.

[...] Però hi ha la segona visió del poble francès, la gent. [...] Els del socors popular, llavors era el Socorro Rojo Internacional, ens donaven menjar, preparaven tot el menjar que podien per a nosaltres. Era veritablement emocionant, no podien donar l'abast. Veig, per un costat, els gendarmes, i aquella infermera tan dolenta, i, en canvi, la gent del socors popular francès.

[Roig, M (2001)]

PRIMERA PARADA

MUSEU MEMORIAL DE L'EXILI (MUME).

La Jonquera. Carrer Major, núm 43-47 El museu es va començar a constituir l'any 2000 i el desembre de 2007 es va inaugurar.

El MUME és un centre d'interpretació que recorda els exilis provocats per la Guerra Civil. L'exili dels vençuts en aquella contesa indissolublement lligada amb l'Europa de l'ascens dels totalitarismes i que fou el preludi de la Segona Guerra Mundial. Molts dels homes i dones exiliats el 1939 van continuar lluitant per la llibertat des de les files de la resistència francesa i també des d'altres fronts de guerra de l'Europa ocupada pel feixisme, però un quants milers van ser enviats als camps de concentració nazis en un viatge que, per a la majoria, va ser només d'anada. D'altres van retornar, de grat o per força, a l'Espanya de Franco on van patir persecució, presó, mort i, tots ells, la tortura del silenci imposat, de l'exili interior. Una gran part va haver de buscar asil a milers de quilòmetres, en terres europees, americanes o africanes.

SEGONA PARADA

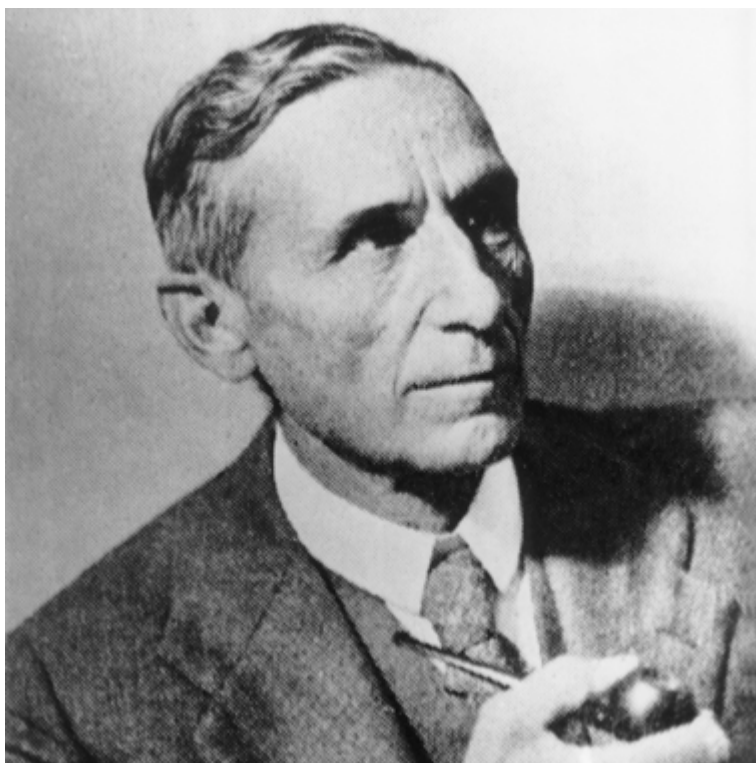
PRADA DEL CONFLENT: SOTA LA PETJA DE PAU CASALS I POMPEU FABRA

Pompeu Fabra i Poch (Vila de Gràcia, 20 de febrer de 1868 - Prada de Conflent, 25 de desembre de 1948)

Fabra ha estat el català més important del nostre temps perquè és l'únic ciutadà d'aquest país, en aquesta època, que, havent-se proposat d'obtenir una determinada finalitat pública i general, ho aconseguí d'una manera explícita i indiscutible. [...] De l'inenarrable, fabulós naufragi [la guerra civil], només queda dempeus una obra i una figura: la figura i l'obra de Pompeu Fabra. (Josep Pla [1984]: "Pompeu Fabra (1868-1948)". Uns homenots: Prat de la Riba - Pompeu Fabra - Joaquim Ruyra - Ramon Turró. Destino)

L'EXILI

Pompeu Fabra, la seva dona i les tres filles van marxar de la casa que tenien llogada a Sant Feliu de Codines, el 24 de gener del 39, sense absolutament res més que la roba que portaven posada i els diners que es van poder endur. Van passar cinc dies (del 26 al 31) a Can Perxers, vora el poble de l'Agullana, un casal amb capacitat per a una cinquantena de persones, que a poc a poc va anar sent envaït per una riuada de gent. Rovira i Virgili n'ha conservat notes de dietari: «Manquen queviures, vaixel·la, llits, matalassos, flassades...», «La majoria d'aquests [estadants] duen escrita a la faç la desolació del cataclisme. [...] Hi llegiu tota l'angoixa de les vides trencades, de les llars desfetes, de l'obra costosa dels anys que s'esfondra, la de la dura pobresa que ve. El casal és com un vaixell ple de naufragis».

Els biògrafs ens presenten Fabra «resignat, tranquil, conseqüent», «passejant solitari sota les alzines [...], la mirada abstracta, joguinejant amb la pipa apagada»: «Però no costava pas d'arrencar-lo de la seva abstracció. Bastava que algú el saludés tot passant, perquè recuperés el somriure, l'expressió gairebé jovial». A pesar dels setanta-un anys, Fabra a Can Perxers tenia responsabilitats de part de la Institució de les Lletres Catalanes i intentava ajudar i animar els altres. Aquesta mateixa actitud la trobarem l'any següent, quan tothom pren Fabra com a àrbitre en els conflictes que inevitablement es produeixen a la residència de Montpeller, on s'acollien refugiats catalans.

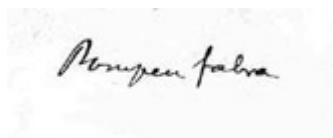
El 31 de gener creuaren la frontera franco-espanyola, cinc dies després que entressin les tropes del general Franco a Barcelona. La família Fabra va iniciar un llarg pelegrinatge amb estades a París, Montpeller i Perpinyà, finalment, s'instal·laren a Prada de Conflent, on va morir el 25 de desembre de 1948.

En aquest pelegrinatge Fabra pateix enormement: *«No puc deixar de pensar en els meus papers i llibres, la riquesa que més estimo i que hauré d'abandonar quasi totalment. Sense les obres de lectura i de consulta, i sense els apunts manuscrits, em sentiré pobre i desamparat. Aquesta serà per a mi la pitjor pobresa»*, havia dit uns dies abans a Rovira i Virgili, quan encara no sabia que el seu pis de Badalona seria saquejat i que tots els seus llibres i papers es dispersarien o serien destruïts. Aquesta mancança de les pertinences intel·lectuals, que eren un aspecte fonamental de la seva vida i de la seva obra, l'afligiren durant els anys d'exili: no compta ni amb el seu propi diccionari, la fita més preuada de la seva obra, sort que Emili Granier-Barrera n'hi regalà l'any 1939 un exemplar, on Fabra, mancat a l'exili fins i tot de paper, va fer anotacions marginals. Afortunadament, aquest mític exemplar del diccionari s'ha salvat i ha sigut localitzat darrerament en mans dels seus nés.

Fabra va patir unes dures estretors econòmiques, amb la dificultat de no trobar menjar, combustible, *l'àrdua tasca de cercar un apartament, el tràngol d'un canvi de residència*; i sobretot la pressió de la policia contra els immigrants (els temibles escorcolls), la dificultat d'obtenir el «permís de sojorn», que feia encara més difícil la recerca d'allotjament.

Malgrat, però, les pèssimes condicions el mestre va rebutjar dues vegades deixar Catalunya Nord, per anar a un indret més segur a Amèrica, perquè ell, junt amb Pau Casals, exerciren un rellevant paper d'estandard per a molts exiliats catalans. I per això entre el 14 de setembre del 1945 i el 22 de gener de 1948 va ser conseller de la Generalitat a l'exili, sent-ne president Josep Irla. I l'any 1947, als setanta-nou anys, Fabra encara manté la seva proverbial serenitat i fortalesa d'esperit per poder donar als estudiants assistents a la Setmana d'Estudis Catalans de Prada aquella ja mítica consigna: **«Cal no abandonar mai ni la tasca ni l'esperança»** (Miracle, 1968, p. 578).

Setmana que amb el temps esdevindrà la Universitat catalana d'estiu

A black and white photograph of a handwritten signature in cursive script, which reads "Pompeu Fabra". The ink is dark on a light-colored, slightly textured paper.

Tomba de Pompeu Fabra

Fabra roman enterrat a Prada del Conflent per voluntat expressa de la família, perquè es troba en terra catalana i des d'aquesta terra primigènia de la nació, cada any es renova la flama de la llengua, símbol del país i l'arma més poderosa.

PAU CASALS

El 19 d'octubre de 1938, Pau Casals va realitzar l'últim concert a Catalunya en benefici dels infants víctimes de la guerra. A la mitja part del concert, Casals adreça un missatge per demanar ajuda als pobles d'Amèrica.

El gener de 1939 Pau Casals marxa a l'exili amb el ferm propòsit de no retornar a Catalunya fins que es restableixi la democràcia a Espanya. Els primers anys d'exili (1939-1957) va residir a Prada del Conflent i des del 1957 a Puerto Rico, terra natal de la seva mare, on va morir el 1973 als noranta- sis anys.

"La primavera del 1939 vaig marxar a Prada. Aleshores no podia imaginar que passaria els disset anys següents de la meua vida en aquella petita població del Pirineu. I malgrat el meu dolor, Prada fou com una treva.

Poc després d'arribar a Prada vaig visitar alguns camps de concentració, Rivesaltes, Vernet, el Voló, Setfont, Argelers... En veure aquelles terribles condicions vaig sentir que tenia un deure. Vaig iniciar correspondència amb molts refugiats, tractant d'alleugerir llur sofriment amb algun diner i amb paraules d'encoratjament... escrivia tantes cartes que les meves mans tenien tendència a tremolar."

A Prada Pau Casals va iniciar l'organització d'ajuda als refugiats. La seva habitació, al gran Hotel, es va convertir en una oficina des d'on adreçava milers de cartes a persones i organitzacions internacionals per demanar ajuda. Després passà a residir a la Vil·la Colette on va viure en companyia de Francesca Capdevila i la família Alavedra fins el 1949.

DIUMENGE 3 d'abril

PRIMERA PARADA

LA MATERNITAT D'ELNA (El Rosselló) (1939-1942)

La maternitat d'Elna va ser una illa de pau en un oceà de destrucció.

Dones i Nens als camps de Refugiats

Les dones embarassades tenien moltes dificultats per a dur els seus fills al món i que aquests sobrevisquessin. Les dones prenyades eren conduïdes als estables de Les Hares, al costat de l'estació de Perpinyà. Allà amb total manca de garanties sanitàries, enmig dels fums i la palla, naixien els nadons. Seguidament, mare i fill eren tornats al camp de concentració sense establir cap protocol de postpart que assegurés uns mínims de supervivència dels nounats. Les baixes temperatures i la manca d'aigua potable per fer els biberons sentenciaven una mort segura. Morien de fred i de gana. Així de senzill. Així de cruel. I entremig d'aquest desconsol va aparèixer la **Maternitat d'Elna**, un oasi d'esperança i de solidaritat on van néixer 597 criatures catalanes, espanyoles, jueves i gitanes.

Castell d'en Bardou a Elna, convertit en la Maternitat

Entre 1939 i 1944, Elisabeth Eidenbenz, una mestra suïssa, va salvar la vida d'aquests 597 infants. Eren fills de les refugiades dels distints camps de concentració i van tenir la sort de ser acollides a la maternitat que va crear Eidenbenz.

El caràcter excepcional d'aquesta maternitat, és que gràcies a la seva directora, l'Elisabeth Eidenbenz, i el seu equip es van poder salvar aquests nounats d'una mort segura.

En els camps de refugiats l'índex de mortalitat infantil superava l'escruixidor nivell del 90%. L'obertura de la Maternitat d'Elna just enmig de l'èxode va permetre que aquests nens naixessin lluny de la misèria dels camps.

Qui és Elisabeth Eidenbenz?

Elisabeth Eidenbenz va néixer a Zuric l'any 1913. Va treballar de mestra en diferents col·legis de Suïssa i de Dinamarca fins el 1938, any que es va traslladar a Burjassot (València) com a voluntària dins de l'Associació d'Ajuda Suïssa als Nens víctimes de la Guerra. Va col·laborar en tasques d'ajuda humanitària durant la Guerra Civil dins de la zona republicana, i immersa en l'èxode, l'any 1939 va passar a França.

Ha estat guardonada pel govern d'Israel per la seva tasca a favor dels jueus i l'any 2002 va rebre la medalla dels Justos de Nacions.

Per compensar la passivitat de l'ajuda social francesa vers els refugiats, Elisabeth Eidenbenz va impulsar des de l'Associació d'Ajuda Suïssa als Nens Víctimes de la Guerra la creació d'una maternitat on assistir les dones embarassades recloses en els camps de concentració d'Argelers, Ribesaltes, Sant Cebrià i el Barcarès. Aquesta maternitat va funcionar ininterrompudament fins l'any 1944, data en què l'exèrcit alemany la va clausurar. Per la seva condició de dona sensibilitzada pel patiment de les seves congèneres, creia que les exiliades mereixien parir amb dignitat i que calia garantir la supervivència dels nadons.

Com es va crear la Maternitat?

Elisabeth Eidenbenz i un grup reduït d'infermeres es quedaren a la Catalunya Nord per a materialitzar la idea de la maternitat, començant per la recerca d'una casa adient. El Castell d'en Bardou a Elna, un casalot deshabitat i molt a prop d'Argelers, va ser el lloc escollit. La casa estava bastant malmesa i l'Elisabeth va consultar a la central de l'Associació si hi havia recursos econòmics suficients per a rehabilitar la casa. L'Associació d'Ajuda Suïssa va aconseguir 30.000 francs suïssos per a reparar la teulada i habilitar les tres plantes. El mes de desembre de l'any 1939, la Maternitat d'Elna amb l'Elisabeth al capdavant, obria les portes.

El 7 de desembre de 1939 naixia Josep Molina, el primer dels 597 nados que veieren la llum a la Maternitat.

Com funcionava?

Les mares ingressaven quatre setmanes abans del part i tornaven al camp quatre setmanes després. A vegades, segons si quedaven places buides, les estades s'allargaven sobre tot a l'hivern. També s'aixoplugaven nens més grans, els fills de les dones embarassades que eren amb elles. Durant el part i la recuperació, aquests infants es refeien físicament dels estralls soferts.

El funcionament intern de la maternitat era senzill. Les mateixes mares, segons el seu estat físic, s'encarregaven de les feines domèstiques de la casa, i per a les tasques sanitàries hi havia tres infermeres voluntàries de nacionalitat suïssa, amb preparació pedagògica i sanitària, una llevadora externa i un metge eventual per a casos d'urgència. A més, la logística de la Maternitat estava assegurada pel subministrament periòdic de queviures i material, portat des de Suïssa amb camions de l'organització, que aprofitava els corredors sanitaris oberts per la Creu Roja Internacional dins el context de la Segona Guerra Mundial.

A les acaballes de l'any 1941, veient les limitacions dels seus recursos financers i donada la forta activitat de naixements, va acceptar l'ofertament de la Creu Roja Suïssa per fusionar-se dins aquest organisme. El nou acord va entrar en vigor el gener de 1942, i la Maternitat Suïssa d'Elna va passar a denominar-se Maternitat de la Creu Roja Suïssa. Elisabeth Eidenbenz va continuar al capdavant fins la Pasqua del 1944, quan l'exèrcit alemany va clausurar el servei.

La Maternitat d'Elna, avui testimoni d'una època

A la dècada de finals del 1990, l'edifici de la Maternitat va ser reconstruït per François Charpentier, artesà vidrier que cercava un casalot gran per instal·lar el seu taller.

Sense saber-ne la història que duia amagada el lloc, va rehabilitar tota la casa. És a mitjans de l'any 2001 quan per atzar coneix un dels *nens* d'Elna, en Guy Eckstein d'ascendència jueva, que li relata tot el passat d'aquest palauet. Plegats comencen a refer la història tot cercant l'ànima mater d'aquells anys, l'Elisabeth Eidenbenz. És l'any 2002 quan des de l'alcaldia d'Elna, amb el seu batlle, en Nicolàs Garcia al capdavant, s'impulsa un homenatge institucional per part del govern francès, per a Elisabeth, atorgant-li la medalla dels justos de Nacions.

Des d'aleshores, la Maternitat d'Elna i la seva història s'ha reconstruït amb una acurada sensibilitat envers la recuperació de la memòria històrica en terreny francès. El 14 de juliol de 2005, la batllia d'Elna va adquirir l'edifici, donant-li una titularitat municipal que garanteix no només la perpetuïtat de les instal·lacions de la casa, sinó també la continuïtat de la tasca social que Elisabeth Eidenbenz va iniciar fa més de 65 anys.

SEGONA PARADA

CAMP DE REFUGIATS/CONCENTRACIÓ

Els refugiats eren civils que fugien de la repressió o bé militars que havien defensat la República espanyola democràtica sortida de les urnes durant tres anys.

França no va preveure una acollida digna per a tants refugiats i les mesures més importants van ser en relació a la seguretat i el control social. En travessar els Pirineus moltes famílies van ser separades i distribuïdes per camps de concentració i albergs diversos d'arreu de França. Les dones i els nens van ser distribuïts per França i els homes van anar a raure als camps. El camp d'Argelers va ser el primer dels camps de concentració construïts al Rosselló. No s'havia previst res pel seu acolliment i al principi, només la sorra i la roba que portaven els abrigava. Poc després es van obrir altres camps com el de Sant Cebrià i el de Barcarès.

Les condicions de vida en aquests camps eren molt dures, sobretot al principi, quan no hi havia cap previsió d'acolliment per aquesta allau d'exiliats. La majoria arribaven extenuats per la fugida a peu, ferits pels bombardeigs finals i morts de fred per la pluja i la neu. A finals de febrer de 1939 el camp d'Argelers acollia més de 80.000 persones, i el de Barcarès 70.000. Totes elles estaven confinades en aquelles platges sense infraestructura. Aquells centres d'acueil es convertiren en un calvari de filferros, epidèmies, gana, fred, polls... i mentspreu. No hi havia ni barraques, ni aigua, ni latrines, ni cuines. Només filferros, sorra i mar.

ARGELERS

El 1939, Argelers era un petit poble agrícola de prop de 3.000 habitants on el govern francès va decidir tancar i construir un camp de concentració, a la platja, per rebre els refugiats republicans espanyols.

Domingo dia 12 [febrer] amanece un perfecto dia y al levantarnos bemos con asombro que los Argelianos en lujosos caballos hacen evacuar el parque movil con urgencia y como hacen racias por todos los alrededores otros argelianos y gendarmes decidimos marchar para el campo creiendo ir a Barcarés pero al llegar al pueblo de Argeles nos indican la carretera a seguir y nos damos cuenta que bamos al campo de dicho pueblo parándonos en el camino para descansar y fumar y en este intervalo pasa el teniente Gallad otros dos amigos

y una rubia muchacha Agueta que mas adelante ablaré de ella y junto con ellos marchamos hasta el campo llegando a media tarde y como hace un fuerte viento buscamos un sitio donde dormir y resguardarnos de la arena que arrastra el viento y por fin nos damos perfecta cuenta de lo que es un campo de concentración, pues es una larga playa con doble alambrada que rodea para no poder salir ningun refugiado con chabolas de todas clases y maneras incompletas todas ellas y un mal olor que se hace irresistible por tener que hacer todos los refugiados sus necesidades en la playa y después algo oscurecido nos acostamos y alli encuentro al furriel y otros amigos.

[Diari del tinent Lluís Contreras. Vilanova i la Geltrú. Web Totselsnoms]

Quan vaig entrar-hi [a França] ja hi havia la separació. Et deien: "Amb Franco o amb Negrín? Ja ens separeven allà per anar a uns camps de concentració diferents. [] Jo recordo que venia la Creu Roja Internacional tirant pans per sobre el reixat de filferro, però els prohibien que ens donessin pa i tot. Les autoritats, els gendarmes francesos, impedièn a aquella gent que ens donessin un tros de pa i els feien fora. No es van portar gaire bé, després va canviar la cosa. [] Després vam anar al camp d'Agde, que en deien el "camp dels catalans". Allà ja estàvem en més bones condicions, ja hi havia barraques. [Testimoni de Jaume Montserrat Ibáñez, l'exili dolgut dun lluitador convençut. Extret del llibre de Sandra Martínez Converses amb "biberons" de Sitges. Ajuntament de Sitges, 2006]

Haver estat vençuts no era prou... no hi ha barracons, ni fustes per fer-ne, però cal fer quelcom pels dies ventosos i les nits fredes. Amb quatre o cinc mantes és possible de bastir una xabola, si les canyes ens arriben per a tots. Que hi fa que les xaboles hagin de ser tan baixes de sostre que només sigui possible de romandre-hi estès o assegut.

Fa fred, fa vent. Que no plogui! Els sostres de manta deixen passar aviat l'aigua, i mentre duri la pluja hom tremolarà i petarà les dents. El llit de cada home és l'empremta que el seu cos deixa a la sorra... al nord filferrades, al sud filferrades, a l'oest filferrades a l'est... encara ens queda el mar... (Agustí Bartrà)

Camp de concentració, text de Ferran de Pol

Altre cop la matinada freda, la blanca pols de la gebrada damunt les mantes, i els membres balbs. Amb troncs arreplegats d'aquí d'allà i herbotes seques encenem foc i preparem una mica de llet, dels pots que hem pogut carretejar. Després apareixen uns soldats francesos a cavall, se'ns empeny i se'ns obliga a caminar. Aquesta vegada serà per poc temps. A uns dos quilòmetres de la nostra parada nocturna —per primera vegada els tres famosos quilòmetres no resulten mentiders—, trobem uns arenys vastíssims. Tot a l'entorn, aiguamolls. A bona distància les unes de les altres, veiem unes cabanes de palla i joncs, molt inclinades cap al sud, cap al mar, perquè aquí el mestral és amo i senyor i imposa el seu rumb a tot allò que és dèbil. Quan hi passem prop, veiem que les barraques són mig desfetes, amb grans esvorancs i com espellifades. Aviat sabrem que els internats de més a prop les saquegen de nit i que en treuen el miserable combustible, ja escàs.

Una platja immensa, on negregen al lluny els arribats primer que nosaltres, serà tot l'acolliment que ens espera. Fa un dia radiant, assolellat. El matí és net i en el cel altíssim naveguen uns núvols blancs, de rotunda aparença. Ens vigilen uns soldats senegalesos, d'un negre agressiu contra aquest cel blau i blanc. Se'ls veu afilerats

a la nostra esquerra perquè no ens puguem escapar cap als camps i cap a les muntanyes que es veuen enllà. En darrer terme, dominant l'alta serralada, s'alça el Canigó, que brilla al sol com un munt de plata abocat des del cel. La seva puresa, feta de neu i d'alçària, serà, en els dies a venir, un refugi per a la mirada. A mà dreta, només l'arenys, i més enllà encara, el mar insalvable.

ulls veuen. Sentim una mena de pànic davant la necessitat d'afrontar la realitat. Ens mirem aquestes dunes, aquestes ondulacions de desert amb un fons de mar infranquejable, i, incrèduls, esperem en va un canvi de decoració. En el lloc que semblen assignar-nos, hi ha una mena de joncs i herba esclarissada. Res més. Ni un arbre, ni una canya, ni una barraca, ni el més petit refugi contra el vent i el fred. Res de res. Sorra i solitud. Anem d'aquí d'allà, en cerca d'un lloc on reposar. És inútil. Cal resignar-nos a obrir les mans, deixar anar els fardots i ajeure'ns com si fóssim bèsties. Ens acostem al mar, vora la filferrada, i ens deixem caure damunt els postres sacs. A l'altra banda de la filferrada, darrere un petit parapet d'arena, un negre té emplaçat un fusell metrallador. El senegalès s'està ajagut darrere la seva màquina i ens vigila amb una mirada agressiva i atenta. El canó de l'arma és paral·lel a la filferrada. Si algú prova d'escapar ja sap què l'espera. Tot aquest aparat bèl·lic és grotesc. Som un pobreramat esgotat que només espera reposar-se. Tots aquests africans d'aires marcialis sobren. Una mica d'aigua per a refrescar-nos els peus encetats per la caminada esgotadora, una mica d'aliment que ens reanimi, si no és demanar massa, unes posts que ens protegeixin de l'arena que el vent ens clava a la cara. Tota la resta és una inútil bravata militar.

A migdia vénen uns soldats francesos que s'emporten els cavalls, rucs i mules que han entrat amb nosaltres. Fins en aquest moment no hem entès veritablement que ens espera aquí una estada llarga. La vista dels pobres animals que ensumaven la terra —dir que pasturaven seria irreal—, prop nostre, ens feia sentir encara una mica nòmades. Un es podia fer la il·lusió que, un cop reposats els homes i les bèsties, continuariem endavant, sempre endavant, a la recerca inacabable dels tres mítics quilòmetres... Ara, sense els animals, la darrera aparença de campament gitano ha desaparegut. La nostra peregrinació a través de carreteres i de camps és acabada. Mentre els fèiem, ens irritaven aquells sempiterns tres quilòmetres. Ara voldríem tenir-los encara davant nostre, llunyans, inabastables, sempre una mica més enllà de la nostra fatiga. Ara tot queda clar. No som altra cosa que uns presoners i caldrà que ens acostumem a la idea. Una cleda de filferros espinosos és, no sols la nostra arribada, sinó una presó definitiva. Els arbres del camí se'ns han tornat esmolats talls de baioneta al cim dels fusells. Aquest serà per molt de temps el nostre paisatge: arbres d'acer i flors metàl·liques: comença el nostre lúcid somni sobrerrealista.

Viernes día 14 me levanto muy temprano y arreglo un poco la parte exterior de la chabola marchando luego a buscar agua y como es el octavo aniversario de la República Española [el mes és per tant l'abril] tocan la diada una banda de musica a las siete hago unas tostadas y cuando Bece reparte el café nos trae un bote para desayunar y ya listo nos aseamos todos acto seguido escribo a mi esposa en contestación a la recibida en la noche anterior y cuando la hecho al buzón me notifican que estoy de servicio para el orden en la comida al rato se despeja la niebla haciendo un sol muy caluroso y acto seguido me desnudo y me pongo a tomar el sol mientras escribo las memorias del día llegando Alfonso de correos sin tener ninguno de los dos carta llegando Carlos y como es la hora del rancho marcho al reparto ya que estoy de servicio marchando Carlos para su chabola y consigo otra vez sacar el suministro en frio y después de comer tomo baños de sol y a media tarde me pongo a coser las mantas que estan algo rotas llegando Fernando a pasar el rato ablando el cual ya se encuentra bastante mejorado y como se acercan unas nuves me visto ya listo sacudimos las mantas y después enciendo el fuego para preparar la cena acto seguido se abecina una fuerte lluvia marchando yo a recoger el suministro y ya en mi poder cenamos y como llueve mucho hago un poco de café que tomamos Alfonso y yo haciendo una tormenta muy fuerte de truenos y relámpagos pareciendo grandes bombardeos, del agua de la lluvia que recojo con un barreño llenamos todos los cacharros y cuando cesa la lluvia viene Bece y nos acostamos en el acto siendo la lluvia al instante bastante fuerte.

[Diari de Lluís Contreras]

Memorial del Camp de concentració d'Argelers

Memorial del cementiri dels espanyols Castell de Valm. (Associació FFREEE, Fils et Filles Républicains Espagnols et Enfants de l'Exode)

TERCERA PARADA: COLLIURE, Tomba d'Antonio Machado

Antonio Machado (Sevilla, 1875, Colliure 22 de Febrer de 1939). Catedràtic i gran poeta de la Generació del 98.

En 1907 obté la càtedra de francès a l'Institut de Sòria. Allí coneix Leonor Izquierdo, jove de 17 anys amb qui es casa el 1909. El 1912 mor la seva esposa provocó i viu una profunda crisi profunda i abandona Sòria. Quan comença la Guerra, Machado es posa al servei de la República. El novembre de 1936 marxa amb la família a València i el 1938, són evacuats a Barcelona i d'allí cap a l'exili.

DESCRIPCIÓ DE L'EXODE DEL POETA

Aullaba una sirena. El bombardeo sobre Barcelona comenzaba de nuevo. Tenía Machado 63 años y caminaba pesadamente. Sin duda, estaba bien enfermo. A la medianoche del 22 de Enero, ya 1939, un coche pasó a recoger a la familia Machado para dirigirlos a Francia. Dicen que el poeta se puso su mejor traje para salir camino del exilio, "uno azul marino, limpio, y bien planchado" Y así, entre silencios, salen de Torre Castañer de Barcelona, al igual que de Valencia, también huyendo de las bombas. A partir de este momento todo es confuso. Nadie escribe su crónica. ¿Quién huyendo de noche al exilio, puede anotar sus pensamientos en un diario? En su mano llevaba Machado un maletín. Sus últimos papeles más preciados. Y un coche más que se adentra en esa larga caravana que enfila la carretera del litoral. Caminos y ciudades: Girona, Figueres, pueblos atestados de todo tipo de vehículos abarrotados de gente andando... Por carreteras secundarias y caminos, todos hacia la costa evitando los bombardeos: Cadaqués, Llançá, Portbou, ya por la carretera de la costa. Es la estampida humana hacia la frontera. Hacia la libertad.

Caravana, frontera Cervera de la Marenda

Y ya, tras innumerables circunstancias adversas, 500 metros antes de llegar a Portbou desde donde se divisa la frontera, los chóferes de las ambulancias los dejan en la carretera. Ya no se puede pasar más. Y ahí se quedan, sin maletas, sin dinero. A la intemperie de la fría lluvia de invierno. Todo sus escasos equipajes quedaron en los vehículos, y entre ellos el tan pequeño como apreciado maletín de Machado. Allí, en Portbou, cerca de la frontera, se perdieron para siempre los papeles que según cuentan eran los que más valoraba el poeta. Y así, caminando, llovía intensamente, rodeados de una desesperada multitud, empapados hasta los huesos, empujándose en la oscura noche, llegaron a la frontera donde se agolpaban miles y miles de personas sin documentación. Están en Cerbère-France. Y Machado, caminante de toda la vida, entre ellos. Por gestiones diversas de sus acompañantes consiguen un pase y los trasladan en media hora de tren a Collioure, pueblo de la costa, pesquero y pintoresco, refugio de pintores. El oficial de la estación les recomienda el hotelito donde él mismo reside: el HOTEL BOUGNOL-QUINTANA. Ya quedaba atrás la guerra. Pauline Quintana, dueña del hotel Bougnol-Quintana, es una persona afable y simpatizante con la República Española, y está dispuesta a hacer todo lo que pueda para ayudar a los refugiados que lleguen a su casa. Y en el hotel hay también más refugiados españoles. Y militares. Hay en el hotelito dos habitaciones en la primera planta: una para Antonio y su madre Ana, y la otra para José, (José es el otro hijo de Ana que les ha acompañado con Matea, su mujer. Las tres niñas de ambos, previamente, desde Barcelona ya han conseguido llevarlas fuera de España)

Antonio está enfermo, y su madre exhausta. pero con suerte se han liberado del horror de los cercanos y vergonzantes campos de refugiados a donde han ido el resto de exiliados y que llegaron al paso fronterizo de Cerbère.

"Unos días antes de su muerte -el que narra es su hermano José- y en su amor a la naturaleza me dijo ante el espejo, mientras trataba en vano de arreglar sus desordenados cabellos: -Vamos a ver el mar. Esta fue su última de las contadas salidas del hostel. Nos encaminamos a la playa y allí nos sentamos en una de las barcas que reposaban sobre la arena. El sol del medio día nos daba casi calor. Era en ese momento único en que se diría que el cuerpo entierra su sombra bajos los pies. Hacía mucho viento. Antonio, mi hermano, se quitó el sombrero. Lo sujetaba con una mano mientras la otra reposaba sobre la cayada de su bastón como él acostumbraba hacer. Y señalando las casitas de pescadores que hay detrás dijo: -Quién pudiera vivir ahí tras una de esas

ventanas, libre ya de toda preocupación Después se levantó con gran esfuerzo, emprendiendo el regreso en el más profundo silencio... Así trascurrían los días desde finales de Enero que habíamos llegado" Otra tarde baja Machado al salón con una pequeña caja de madera, un joyero. Se lo entrega a Pauline Quintana, la dueña y ya amiga, diciéndole:- "Es tierra de España. Si muero en este pueblo, quiero que me entierren con ella." (Pauline guardará el joyero hasta casi los 100 años, cuando ella murió...)

Y así el 22 de Febrero de 1939, miércoles de ceniza, Antonio entra en coma y muere. Son las tres y media de la tarde.

De las últimas reflexiones de Machado apenas se sabe nada. Unos días después de su muerte, su hermano José encontró en un bolsillo del viejo gabán de Antonio , "un pequeño y arrugado trozo de papel". Allí, escritos a lápiz, había tres apuntes: El primero, las palabras iniciales del monólogo de HAMLET, " Ser o no ser...", tantas veces repetidas por el poeta en sus borradores. En el segundo, cuatro versos de "Otras canciones a Guiomar"

"Y te daré mi canción:

Se canta lo que se pierde

con un papagayo verde

que la diga en tu balcón".

Y el último, contenía un verso alejandrino:

"ESTOS DÍAS AZULES Y ESTE SOL DE LA INFANCIA" [Obra completa, SLXXV]

Gracias a estos apuntes, sabemos que Machado antes de morir pensaba en la mujer amada que no pudo ser suya, Guiomar; y sabemos por este verso que en sus días finales se trasportaba a su Sevilla natal, a sus años primaverales, a su infancia, a la Sevilla de oro y azul, presente siempre en su corazón caminante. Sin duda que también recordaría, cerca de las olas, aquel último día sentado sobre una barca, aquella estrofa final de su libro Retrato, y que aparece grabada sobre la tumba:

"Y cuando llegue el día del último viaje,

y esté al partir la nave que nunca ha de tornar,

me econtraréis a bordo ligero de equipaje,

casi desnudo, como los hijos de la mar"

Y nunca tan ligero como en este momento final. Él, que nunca había poseído nada, nada poseyó en en estos momentos finales. Sólo el inmenso mar de Collioure en su mirada. (Dicen que no hay atardeceres como los de este rincón del Mediterráneo). Sólo poseyó sus sentimientos. Y estos, felizmente, han sido de todos.

...Luego fue amortajado en una sábana, porque así lo quiso José al interpretar aquella frase que un día le dijera Antonio a propósito de las pompas desmesuradas en algunos enterramientos:

*"Para enterrar una persona,
con envolverla en una sábana basta"*

El entierro es estrictamente civil, por expresa disposición de Antonio comunicada también unos días antes a su hermano José. Y de una sobriedad acorde a la manera de ser del poeta. Cuando el ataúd sale del hostal Quintana va envuelto en la bandera republicana que han cosido durante toda la noche Pauline, Juliette... La cabeza del féretro lleva en grandes letras "A.M." Muchos vecinos de Collioure acuden al acto, y también personalidades españolas cercanas, algún militar republicano hospedado en el mismo Hotel y un representante de la delegación española venido de Perpiñán... La comitiva cruza el Douy, encharcado. Había llovido fuertemente en ese febrero del 39. Los plátanos recién podados. Se retienen en la sala Consistorial unos momentos. Y vuelve la comitiva sobre sus pasos para cubrir el breve trecho hasta el cementerio. Todo está al lado en el Collioure de entonces. Espera al poeta un nicho prestado. Julián Zugazagoitia pronuncia el discurso fúnebre. Los asistentes escuchan en silencio total. Y acaba Julián sus palabras con una copla del propio Machado:

*"Corazón, ayer sonoro,
¿ya no suena
tu monedilla de oro?"*

Una vez cumplida su tarea fúnebre, los republicanos presos a los que les han permitido acudir al entierro, vuelven silenciosamente a los calabozos del Castillo. Fue el homenaje sencillo del pueblo español. El mejor que pudo ser. Y nos quedan fotos con el testimonio gráfico de la presencia de estos españoles desafortunados y que estuvieron en el entierro del poeta.

LECTURES

S. LXV

El crimen fue en Granada
A Federico García Lorca
Se le vió, caminando entre fusiles,
Por una calle larga,
Salir al campo frío,
Aún con estrellas, de la madrugada.
Mataron a Federico
Cuando la luz asomaba.
El pelotón de verdugos
No osó mirarle la cara.
Todos cerraron los ojos;
Rezaron: ! ni Diós te salva!
Muerto cayó Federico
-sangre en la frente y plomo en las entrañas-
... Que fue de Granada el crimen
Sabed -!pobre Granada!-, en su Granada...

S LXXIV

La primavera ha venido
Del brazo de un capitán.
Cantad, niñas, en corro:
!Viva Fermín Galán!
!La primavera ha venido
Y don Alfonso se va.
Muchos duques le acompañan
Hasta cerca de la mar.
Las cigüeñas de las torres
Quisieran verlo embarcar

[Machado Antonio, *I Poesías completas*. Espasa-Calpe,
fundación Antonio Machado, 1989, Madrid]

BIBLIOGRAFIA

Benguerel, Xavier, *Els fugitius*. Edició a cura de Marta d'Abadal. Ed Barcanova, 1990

Garriga Cristià, Marcel·lí, *Un vilanoví a Buchenwald. La defensa de la República i la deportació als camps nazis*. Edició i anotacions a càrrec de Marta Sells i Rosa Toran

Machado, Antonio, *Poesías completas I*. Edición crítica de Oreste Macrí con la colaboración de gaetano Chiappini. Espasa-Calpe, fundación Antonio Machado, Madrid 1989

Martínez Suárez, Sandra, *Converses amb "biberons" de Sitges*. Fragments d'història núm 5, Ajuntament de Sitges, Sitges, 2006

Oliver, Joan (Pere Quart), *Antologia*. Edició a cura de Lluís Busquets i Grabulosa, Barcanova, 1993

Lluís Contreras Herrera, *Diari escrit a Argelers*. Transcrit per Àngels Parés i publicat al Web de "Totselsnoms" Pi Sunyer, Carles, *La guerra 1936-1939 memòries*. Editorial Pòrtic, Barcelona, 1986

Roig Montserrat, *La lluita contra d'oblit. Escrits sobre la deportació*. Amical de Mathausen i altres camps de concentració nazis. Barcelona, 2001

Solà Cortassa Joan, *Pompeu Fabra i Poch. Semblança biogràfica*. Conferència pronunciada davant el Ple, el dia 12 de desembre del 2005, INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS. BARCELONA, 2006

ALTRES CITES HAN ESTAT TRETES D'INTERNET:

Barta Agustí, així com les fotografies que il·lustren el dossier

